

Уле Мартин Гьойстад

ДУША

пошуки,
історія,
культура

Дружба – це одна душа, що живе у двох тілах.
Аристотель

Перший психолог – Аристотель

Аристотель (384–322) – перший філософ, що написав про душу цілу працю: «Peri psychés», відомішу під латинізованою назвою «De anima» – «Про душу». Ця праця цінувалася впродовж багатьох століть і цінується досі. Гегель, найвпливовіший філософ XIX століття, вважав, що Аристотель написав єдину книгу про душу, яка досі не застаріла. І це справді так. Саме тому Аристотель заслуговує на цілий розділ у цій книжці. Як передовий науковець і дослідник свого часу, засновник формальної логіки та низки наук – від риторики та поезики до різних природничих наук, – Аристотель переймався й питанням *психе*. Він був передусім *природознавцем* і досліджував як неживе фізичне, так і живу природу, частиною якої є людина. Й оскільки людина – це складова природи, суспільна тварина (зоон політикон), Аристотель не приймав ідеалізм Платона, що відокремлював душу як від природи, так і від тіла, призводячи до дуалізму.

Аристотелеві було вкрай важливо з'ясувати, чи існує душа та *що* це взагалі таке. Так, на першій сторінці книжки «Про душу» читаємо: «передусім потрібно визначити, до якого з видів належить душа та чим

саме вона є»⁴⁹. Утім поняття душі непросто зрозуміти й охопити — це субстанція чи ні, матерія чи думка, вона смертна чи нетлінна, подільна чи неподільна і, що не менш важливо, вона є складовою тіла, чи відділена від нього. Тому Аристотель, зітхаючи, пише: «Скласти будь-яке тверде судження про душу вкрай складно». Але рівнозначно незрозумілий і безумовний характер душі лише надихав Аристотеля на розв'язання проблеми. Адже він шукає знання — «чудову і вартісну річ», за його словами, утім, водночас ставить одне знання, себто знання про душу, вище за інші, «через його більшу тонкість, через його вищий і захопливіший предмет». Тому, на думку філософа, варто «віднести вивчення душі до вищих наук», адже воно стосується розуміння буття людини⁵⁰.

У своїй психології, як і філософії, Аристотель не погоджується зі своїм колишнім учителем, старшим колегою та конкурентом Платоном. Різницю між ними чітко помітно, коли йдеться про погляди на душу. Обидва філософи рухаються в діаметрально протилежних напрямках: один — до потойбічного й абстрактного ідеального, інший — до земного та реального. Та Аристотель не лише опонент Платона, його внесок і філософська система нічим не поступаються системі вчителя, становлячи цілком гідну альтернативу платонівському вченню про душу.

Аристотель розпочинає «*Peri psychés*» з критичного огляду й дискусії щодо поглядів на душу своїх попередників. Усі вони визначали душу, приписуючи їй три якості, які зосереджені навколо основних елементів: рух, відчуття та безтілесність. З огляду на це особливий інтерес становлять атомісти Демокрит і Левкіпп, які вважали атоми душі напрочуд рухливими, сфероподібними та гладкими, що наділяло їх здатністю проникати усюди та «давати рух тваринам». Атомісти вважали, що атоми взаємодіють за принципом причини та наслідку — Аристотель критично ставився до такого погляду, хоча ця ідея й знову постане в XIX столітті, ставши предметом академічної дискусії.

Після Аристотеля впливовим послідовником атомістів став Епікур (341–270). Він був моральним філософом і переймався питанням щастя, припускаючи, що спокійний дух може звільнити людину від тривог і страждань. Через це його згодом хибно вважали гедоністом, що наголошував на чуттєвому задоволенні. Однак найважливіше значення для майбутнього розвитку філософії мав епікурівський *матеріалізм*, засновником якого його вважають. Епікур пояснював світ як

⁴⁹ Aristoteles. *De Anima* (402a).

⁵⁰ Там само (402a).

безліч матеріальних атомів, що рухаються, падають, стикаються один з одним, формуючи так різні форми природи і при цьому не маючи якоїсь визначеної мети. Ось так і виникала душа, і тому зі смертю тіла вона розкладається. Епікур заперечував безсмертя душі. Мислення для нього також було результатом руху атомів. Подібна матеріалістична, або природна, система не потребувала богів для пояснення світу, тому відповідальність за свою долю мала належати винятково людині. За Епікуром, богам байдуже на людей, вони їх ані карають, ані нагороджують. Оскільки філософ виносив релігію на другий план (хоч і не заперечував існування богів у їхньому світі), він отримав чимало послідовників згодом, зокрема в епоху Просвітництва. Тоді багатьом філософам-матеріалістам закидали, мовляв, вони епікурейці.

Атомісти також мали впливових послідовників поміж римських філософів; Епікур правив за ідеал для стоїків. Утім, запитання про душу, що слугували вихідною точкою для всієї майбутньої філософії, поставив саме Аристотель. Так, римський поет і філософ Лукрецій, якого вважають атомістом і послідовником Епікура, а відтак і матеріалістом, поставив у своїй поемі «De rerum naturae» (Про природу речей) низку запитань про душу, що залишатимуться для майбутніх поколінь такою самою загадкою, як і для Лукреція і його сучасників. Ці запитання також можуть слугувати вступом до дискусії Аристотеля:

Значить, природа душі невідома: народжена з тілом
Чи, коли родиться хтось, в його тіло вона проникає,
Чи загигає однаково з нами, розкладена смертю,
Чи навіщає похмурого Орка й розлогі затони,
Чи в якісь інші з веління богів прослизає створіння...⁵¹

Аристотель також стверджує, що душу неможливо охопити розумом — це водночас і наша сутність, самісінька серцевина, і щось таке, що пронизує все живе. І саме тому потрібно спробувати її зрозуміти. Ось чому він бере за початок спроби своїх попередників пояснити душу (зберігаючи у такий спосіб їхні вчення для нащадків), аби навчитися та побачити, чи зможе він збагнути й пояснити більше, ніж *вони*.

Найголовніше у вченні Аристотеля про душу — твердження, що душа вдихає в природу життя (*bios/zoē*) і підтримує його. Тому душу мають не лише люди, а й рослини та тварини, тобто все живе. «Але саме

⁵¹ Тіт Лукрецій Кар. Про природу речей / Пер. А. Содомори. Київ: Дніпро, 1988. I, 106–110.

душа змушує нас передусім жити, відчувати та мислити»⁵². Аристотель розуміє природу і світ як взаємопов'язане ціле, континуум, у якому людина як мікрокосм керується тими самими правилами, що й макрокосм. Тож постає запитання: чи можна розуміти душу як щось єдине? На думку Аристотеля, як і Платона, це непросто. Душа не гармонійна, у ній часто точиться внутрішня боротьба між різними схильностями та частинами.

Окрім твердження щодо природи, наділеної душею, Аристотель висуває думку про те, що тіло та душа не можуть бути окремими частинами людини, їх треба розглядати як неподільне ціле. Одне не може існувати без другого. Адже душа вдихає в тіло життя, а тіло забезпечує душу матерією. «З цього випливає, що душа не може відірватися від тіла»⁵³. Якщо Аристотеля запитати, що робить людину розумною істотою, він відказав би: душа. А якщо запитати, що уможливорює душу, відповіддю було би – живе тіло. Тож тут спостерігається взаємозалежність. Те, що саме тіло потенційно має життя, означає, що воно оживає лише тоді, коли душа стає його невіддільною складовою. «Душа не є тілом, а радше чимось, що належить тілу»⁵⁴. Це формулювання ми через понад дві тисячі років віднаходимо й у Ніцше, й у Вітгенштайна.

Згідно з Аристотелевою теорією про співвідношення між матерією та формою, тіло – це матерія, якій душа надає форму. Душа – це нематеріальний формотворчий принцип. І як форма тіла, душа не може бути від нього відділена. Тому турбуватися про душу, тобто формувати її, означає й турбуватися про тіло і формувати його – і навпаки. Ця думка неабияк близька сучасним поглядам, які орієнтуються на тіло. Утім, аристотелівську турботу про душу не варто зводити лишень до такого собі фітнесу. Адже душа має безліч якостей, що націлені як на духовне, так і на мисленнєве удосконалення. Якою стане форма тіла чи душі, залежить від можливостей, наданих матерією або предметом.

Формування душі та тіла варто розуміти, зважаючи на аристотелівські поняття *можливість* (*dynamis* – лат. потенціал) і *реальність*, або *дійсність* (*energeia* – лат. актуальність). Будь-якій матерії притаманні іманентні можливості. З дерева можна вирізьбити сокирище та побудувати дім, але не вікно чи окуляри, що їх роблять зі скла, яке, своєю чергою, виготовляють із піску. Розвиток полягає в наданні матерії найвищої форми. З матерії золота можна виготовити найгарніші прикраси,

⁵² Aristoteles. De Anima (414a).

⁵³ Там само (413a).

⁵⁴ Там само (414a).

але золото – зам'який метал, щоби з нього скувати сокиру. З насіння може вирости певна гарна квітка. Так і тіло потенційно може набувати життя та гарної форми з душі. Найдовершенішу форму Аристотель називає *ентелехією*, завершенням форми, здійсненням або дійсністю. Це і є метою душі – набути гарної та доведеної форми, також і з погляду функцій. Аристотель визначає душу як «першу ентелехію природного органічного тіла»⁵⁵. Душа також наділяє формою думку, і навпаки. Тому добра душа шукає істину та набуває доведеної форми, пізнаючи світ і саму себе. Аристотель (як і Платон і наступні філософи) розглядає етику і психологію як взаємопов'язані речі. Щоби набути кінцевої, ідеальної, форми, душу треба формувати за допомогою знання, освіти, пізнання і слідування за певними основними життєвими принципами. Людина, що прагне істинного пізнання, також стає щасливою. Уявлення про те, що мета життя – це щастя, що його людина досягає, пізнаючи істину, спільне для Аристотеля та Сократа. Не характер чи вірування проймає античну душу щастям, а *знання*.

Думка, що душа вдихає в організм життя та підтримує його, нагадує про життєву душу Гомера. Та система Аристотеля складніша й більш диференційована. Він поділяє життя душі на три рівні – *рослинний*, *тваринний* і *людський* (або *вегетативний*, *чуттєвий* та *інтелектуальний*). Рослинна якість душі – пожива, ріст і розмноження – стосується всіх форм життя. Почуття, рух і потяг, чи жага, стосуються тварин і людей. Тварини також мають почуття! Два перших рівні, переплітаючись один з одним, формують основу людини – єдиної істоти, що здатна мислити, позаяк має розум (*нус*). Душа людини наділена розумом як здатністю до інтелектуальної діяльності. Але розум також не існує незалежно від тіла, хоч і в найобдарованіших людей він може розвиватися самостійно. Лише розум, за Аристотелем, може й далі існувати, незалежно від смертного тіла. Цей розум приходить ззовні й уможливорює мислення. Так виникає людська душа, що мислить, яка спроможна ввібрати у себе всі форми. Розумна душа здатна пізнавати світ через відчуття і п'ять органів чуття, яким Аристотель присвячує кілька розділів у праці «Про душу». Тож людське пізнання – це не продукт пригадування тих чи тих вічних ідей, як у Платона, його можна досягти, абстрагуючись чи узагальнюючи конкретні чуттєві сприйняття конкретних предметів. Чуття – центральна частина душі, чуттєвої душі. Вчення про душу Аристотеля також є психологією сприйняття. Та це ще не все, позаяк

⁵⁵ Aristoteles. De Anima (412b).

«душа здатна пізнавати, сприймати органами чуттів, судити, навіть жадати, воліти та, взагалі, мати всілякі потяги»⁵⁶.

Ця характеристика душі залишається актуальною, імовірно, і досі. Особливе значення душі полягає у тому, що вона має здатність і силу рухати (у подвійному сенсі), але нею ніхто не рухає. Ця думка панувала в Середньовіччі, коли таку здатність перенесли до Бога, який був першоджерелом руху, тоді як сам був нерухомим. Оскільки рух — це природний феномен, Аристотель прагнув зрозуміти фізичне розуміння руху, що слугує ще одним прикладом взаємозв'язку між фізичним і психологічним. Рух також пов'язаний із причиною. Що рухає всім? За Аристотелем, це як щось внутрішнє, так і щось зовнішнє. Для розуміння душі важливі різні причини. Вчення Аристотеля про причини не є ні каузальним, ні детерміністичним, воно ґрунтується на зовнішній причині в причинно-наслідковому зв'язку. Адже причина (або мета, гр. *telos*) не лише позаду нас, а й спереду — як ціль. Тоді мета стає свого роду причиною, що мотивує, чимось, до чого потрібно прагнути. Таке цільове мислення є вічним набутком Аристотеля. Його найпростіше зрозуміти на прикладі зв'язку насіння—рослина. Метою насіння є дозріла рослина з квіткою, цвітом чи плодом. Інакше кажучи, насіння має призначення, або телос, — йому є у що розвиватися. Так і з душею—тілом: тіло має досягти тієї мети і набути ту форму, яку несе у собі душа.

Причинові пояснення Аристотеля помітно відрізнялися від каузальних і матеріалістичних пояснень атомістів. Адже він також розглядав *форму* як причину того, що річ така, яка є. Тому й існує різниця між чашкою та мискою, хоч і обидва предмети виготовлені з одної матерії — порцеляни. Цей принцип форми стосується й душі відносно розуму, який ламає обмеження тіла. Душа досягає найвищої форми, лише коли набуває форми розуму, або чистої форми, форми всіх форм (лат. *forma formarum*), яка рухає себе власною силою без зовнішньої причини. Утім, саме людина, індивід, як ціле розвиває свою доброчесність, *арете*, а також здібності, що вони йому дають змогу удосконалювати душу та надавати довершену форму.

Так, у вченні Аристотеля спостерігаємо зовсім інший динамічний принцип створення і формування, аніж у Платона й атомістів. Для Аристотеля як естетика, так і психологія ґрунтуються на творенні, а не лише на уподібненні чомусь заданому, як у Платона. Через це він посідає особливе місце в історії душі. Якщо в Платона душа — це відбиття, бліда копія вічної ідеї душі, то в Аристотеля душа створюється,

⁵⁶ Aristoteles. De Anima (411a).

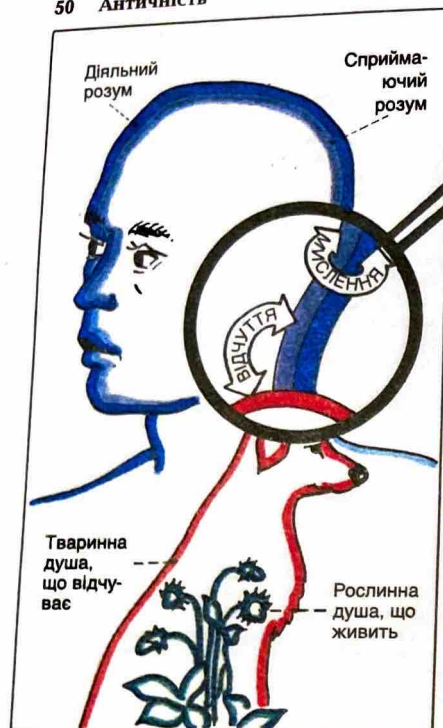
коли знаходить свою форму, яка в кожного залежить від іманентних можливостей. Так, в Аристотеля більше можливостей для появи унікальної індивідуальної душі, ніж у Платона. А ті дані душі можливості означають вибір форм і подальший розвиток в одну з них, як пише Аристотель у своєму трактаті.

Яка ж найвища форма душі, її абсолютна *ентелехія*, що її також можна розуміти як мету, якщо вона досягла найвищого розвитку своїх можливостей? Аристотель припускає, що душа може так розвинути мислення, що існуватиме самостійно, окремо від тіла й органів чуттів. Якщо почуття пов'язані з тим чи тим тілесним органом, як-от зір пов'язаний з оком, то, за Аристотелем, пов'язати розум з якимось органом не можливо; хоча його пізнання розвивається на основі чуттєвого сприйняття простих речей: «дійсне сприйняття стосується окремих речей, а знання – загальних речей, які в певному сенсі існують у душі»⁵⁷. Цей аристотелівський принцип пізнання згодом оживе у відомому латинському афоризмі: «Немає нічого у свідомості, чого б не було раніше у відчуттях». Цю думку відтак перейняли англійські емпірики. Зважаючи на те, як надміру стимулюють почуття дітей і підлітків нині, варто згадати слова Аристотеля про те, як руйнуються почуття, зазнаючи надмірного впливу. Цим почуття відрізняються від розуму: «коли розум думає про щось цілком зрозуміле для нього, він думає не гірше, а навіть ліпше про речі, які є менш зрозумілими»⁵⁸. Безліч думок народжує нові думки, тоді як безліч чуттєвих імпульсів лише бентежить.

Через свій монізм і переоцінку тіла, тобто прирівнювання його до душі, Аристотель заснував власну традицію – альтернативу дуалістичному поглядові Платона на тіло та душу. Ця альтернативна традиція пронизує історію культури, немов підводна течія, досягаючи наших днів. Вона починається від сучасника Аристотеля – Діогена в бочці – і дістається поета епохи Відродження Рабле й есеїста Монтеня, відтак підхоплюється філософами Ляйбніцом і Ніцше та доходить до карнавального світосприйняття Міхаїла Бахтіна. Утім, за часів між Античністю та Відродженням усе ще панує недооцінка тіла, що її аскетичні рухи Пізньої Античності лише посилюють. Одним з представників цих рухів був і філософ-неоплатонік Плотин.

⁵⁷ Aristoteles. De Anima (417b).

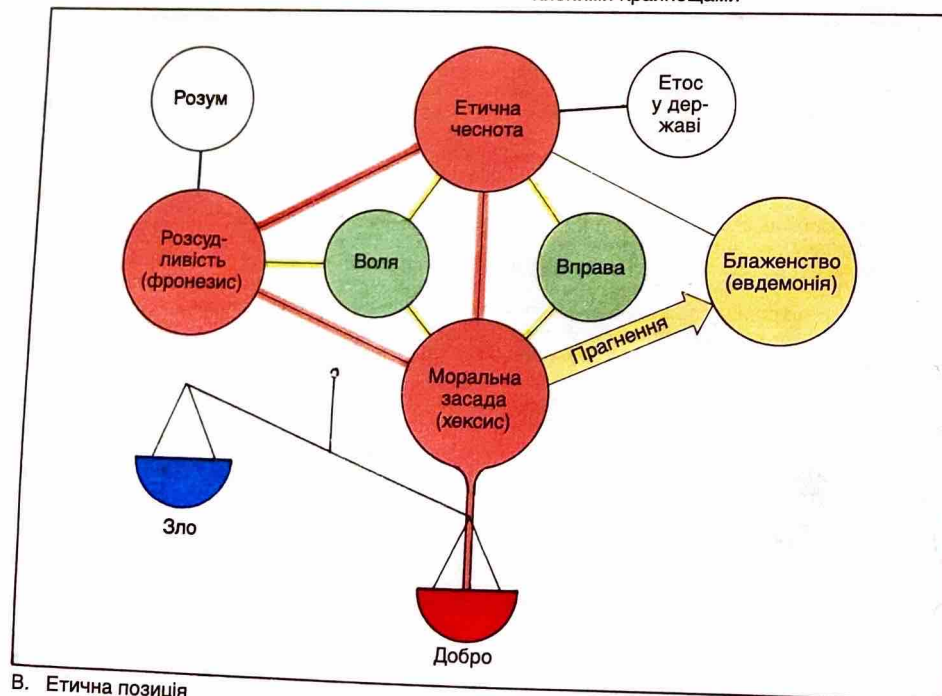
⁵⁸ Там само (429b).

А. Психологія

Б. Етична чеснота — середина між двома хибними крайнощами

В. Етична позиція

У своїй психології Арістотель розрізняє три частини душі, які належать до трьох ієрархій природи:

вегетативна або рослинна душа;
чуттєва або тваринна душа;
розум, який притаманний тільки людині.

Рослинна душа відповідає за живлення, тваринна за відчуття і локальну рухомість у просторі, розум (нус) — за духовну діяльність.

При цьому душа мислиться як цілісне формотворче начало тіла:

"Душа — це найвища ентелехія... життєздатного, за своєю можливістю, тіла".

Розум посідає особливе місце:

його можна поділити на сприймаючий (рецептивний) і діяльний (творчий) розум, причому перший є матерією (потенційність), а другий — формою (актуальність).

При цьому сприймаючий розум, поєднаний з відчуттями другої частини душі, за своєю мисленію об'єкти за формою, тоді як діяльний розум становить собою причинний принцип, який приводить у дію все, що стосується діяльності розумної душі взагалі.

На противагу іншим частинам душі діяльний розум не пов'язаний з тілом і тому безсмертний.

Але, оскільки мислення виникає тільки в поєднанні з відчуттями, після смерті розум перестає бути індивідуальним (на відміну від Платона).

Предмет етики Арістотеля — сфера людської практики як діяльності, заснованої на виборі. Таким чином, вона відмежовується від теоретичної філософії, котра звертається до незмінного й вічного. Від природи кожна істота прагне специфічного для неї блага, в якому вона знаходить свою завершеність.

Благо для людини є діяльність відповідно до розуму.

У ньому людина здобуває *евдемонію* (блаженство), яка не залежить від зовнішніх обставин і є остаточною її метою. Ось як про це мовиться в "Нікомаховій етиці":

"Якщо призначення людини — діяльність душі, узгоджена з судженням, і ми вважаємо, що кожна справа робиться добре, коли її виконують відповідно до властивих їй чеснот..., то для людини благом є діяльність душі відповідно до чеснот..."

Щоб точніше визначити це специфічне благо душі, Арістотель розрізняє *діаноетичні* й *етичні* чесноти. *Діаноетичні* чесноти полягають у чистій діяльності самого розуму, який Арістотель поділяє на *теоретичний* і *практичний*.

Для етичної діяльності вирішальною серед цих чеснот є *розсудливість* (фроне́зис). *Етичні* чесноти людина застосовує вже наявними. Їх передає існуючий у суспільстві та державі (поліс) порядок, їхня чинність підтримується традицією за загальною згодою (наприклад, поміркованість, великодушність).

Арістотель III: психологія, етика 51

Засвоєння існуючих у полісі моральних цінностей складає, на думку Арістотеля, істотну частину морального формування. Тільки внаслідок поєднання розсудливості й етичної чесноти виникає моральна поведінка людини:

"...в істотному сенсі неможливо ні бути моральним без розсудливості, ні розсудливим без етичної чесноти".

При цьому розсудливість випадає завдання пізнавати правильні засоби та шляхи, що ведуть до блага, тоді як етичні чесноти визначають його мету.

Обоє разом визначають волю (б'юлесис) до вибору блага, вказуючи бажанню правильну мету за допомогою розуміння. Природні прагнення таким чином набувають форми, а пристрасті (афекти) підкоряються людині. Свобода волі при цьому стоїть для Арістотеля поза сумнівом.

"Якщо етична чеснота є стримуванням волі, а воля — свідомим прагненням, то тоді розуміння має бути істинним, а прагнення — правильним, якщо вибір спрямовано на благо, і одне й те саме має бути і прийняте в мисленні, і шукане бажанням".

Для позиції Арістотеля характерно, що моральна поведінка (хексис) бере свій початок уже не в розумінні, а набувається завдяки практиці: через вправи, звичку та навчання.

Тому конкретна мета поведінки як чесноти має бути зорієнтована на судження і приклади поведінки людини *досвідченої*.

За змістом етична чеснота визначається як *середина* (месотес) між хибними крайнощами, наприклад,

мужність (боягузство — безрозсудна відвага),
помірність (сластолюбство — отупіння),
великодушність (скупість — марнотратство).

На особливу увагу заслуговує *справедливість* — чеснота, яка в житті суспільства посідає виняткове місце. Як *розподільча* вона піклується про справедливий розподіл благ і почесностей у суспільстві, як *урівнююча* вона виправляє завдану шкоду. Важливою чеснотою є також *гужба*, в якій людина здійснює перехід від індивідуального життя до суспільного.